

ՄԵԾ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆԻ ՀԱՂԹԱՆԱԿԻ 75-ԱՄՅԱԿԻՆ

ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՒՄ ՀԱՂԹԱՆԱԿԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԱՎԱՆԴԸ ՀԱՂԹԱՆԱԿՈՒՄ

Կլիմենտ Հարությունյան

Պատմական գիտությունների դոկտոր
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գլխավոր գիտաշխատող
ՀՀ, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան 24/4
Էլ. հասցե՝ history@sci.am
Հոդվածը ներկայացվել է 17.02.2020, գրախոսվել է 17.02.2020, ընդունվել է
տպագրության 30.04.2020

Ներածություն

1941 թ. հունիսի 22-ի վաղ առավոտյան ֆաշիստական Գերմանիան, խախտելով ԽՍՀՄ-ի և Գերմանիայի միջև 1939 թ. օգոստոսի 23-ի 10 տարի ժամանակով կնքված չհարձակման պայմանագիրը, առանց պատերազմ հայտարարելու, ուխտադրժորեն և հանկարծակի հարձակվեց Խորհրդային Միության վրա: Հիտլերի նպատակն էր կայծակնային պատերազմով մի քանի շաբաթվա ընթացքում ոչնչացնել Կարմիր բանակը, զավթել Խորհրդային Միության տարածքների զգալի մասը, ստրկացնել նրա ժողովուրդներին և ստեղծել գերմանական մեծ կայսրություն: Սակայն Հիտլերը չարաչար սխալվեց. պատերազմի առաջին իսկ օրվանից ֆաշիստական բանակը, որը մինչ այդ 1939-1940 թթ. հեշտ հաղթանակներ էր տարել Եվրոպայում, զավթել նրա զգալի մասը, հանդիպեց Կարմիր բանակի համառ և հերոսական դիմադրությանը: Պատերազմը շարունակվեց 1418 օր և ավարտվեց 1945 թ. մայիսի 9-ին՝ ֆաշիստական Գերմանիայի անվերապահ կապիտուլյացիայով, Բեռլինի գրավումով: Մինչ այդ՝ 1945 թ. ապրիլի 30-ին, Հիտլերը ինքնասպան էր եղել:

Այդ պատերազմը շատ ծանր կորուստներ պատճառեց պատերազմող կողմերին: Միայն Խորհրդային Միությունը կորցրեց շուրջ 27 միլիոն մարդ¹: Կարմիր բանակի կորուստները կազմեցին 11 միլիոն մարդ, ֆաշիստական Գերմանիայինը՝ ավելի քան 13 միլիոն²:

¹ Великая победа над фашизмом 2014, № 2, 5.

² Великая Отечественная без грифа секретности 2009, 376.

1941-1945 թթ. ընթացքում Կարմիր բանակը Մոսկվայի, Ստալինգրադի, Կուրսկի, Կովկասի, Բելոռուսիայի Ղրիմի, Ուկրաինայի, Մերձբալթիկայի և Կարելիայի համար մղված ճակատամարտերում տարավ կարևոր հաղթանակներ և ֆաշիստական զավթիչներին դուրս շարտեց Խորհրդային Միության գրաված տարածքներից: Դրանից հետո Կարմիր բանակը շարունակելով մարտական գործողությունները, ֆաշիստական լծից ազատագրեց Բուլղարիան, Ռումինիան, Հարավսլավիան, Լեհաստանը, Հունգարիան, Ավստրիան և Չեխոսլովակիան, հակառակորդին ջախջախեց Գերմանիայում՝ գերմանական ժողովրդին փրկելով ֆաշիզմից:

Այդ հաղթանակը պատմական մեծ նշանակություն ունեցավ հետպատերազմյան տարիներին մարդկության զարգացման վրա: Կարմիր բանակը մարդկությանն ազատեց ֆաշիստական ստրկացման վտանգից, փրկեց մարդկային քաղաքակրթությունը հիտլերյան ռասսայական գաղափարախոսության ճիրաններից, օգնություն ցույց տվեց Եվրոպայի շատ երկրների ժողովուրդներին՝ ազատագրվելու ֆաշիստական ստրկությունից: Ֆաշիստական ստրկությունից փրկվեց նաև գերմանական ժողովուրդը:

Կարմիր բանակի՝ 1945 թ. օգոստոսի 9-ից մինչև սեպտեմբերի 2-ը տեղի ունեցած մարտական գործողությունների հետևանքով ջախջախվեց Գերմանիայի դաշնակից միլիտարիստական Ճապոնիայի միլիոնանոց բանակը Արևելյան Չինաստանում, Մանջուրիայում: Խորհրդային զորքերը ճապոնական զավթիչներից ազատագրեցին Հյուսիսարևելյան Չինաստանի և Հյուսիսային Կորեայի տարածքները, որոնք 1930-ական թթ. զավթել էին ճապոնացիները, Հարավային Սախալինը (որը Ճապոնիան Ռուսաստանից զավթել էր դեռևս 1904-1905 թթ. Ռուս-ճապոնական պատերազմի ժամանակ) և Կուրիլյան կղզիները: Հեռավոր Արևելքում միլիտարիստական Ճապոնիայի ջախջախումից հետո Չինաստանը, Կորեան, Վիետնամն ազատագրվեցին ճապոնական զավթիչների ստրկական շղթաներից և բռնեցին զարգացման նոր ուղի:

Հայրենական մեծ պատերազմում տարած հաղթանակը մեծ ազդեցություն ունեցավ նաև համաշխարհային գաղութատիրության համակարգի փլուզման վրա, զարթոնք ապրեց ազգային-ազատագրական պայքարը, որի հետևանքով անկախ պետություններ հռչակվեցին Հնդկաստանը, Պակիստանը, Բանգլադեշը, Բիրման, Ասիայի մի շարք այլ պետություններ:

Պատերազմում տարած հաղթանակի նշանակությունը հայ ժողովրդի համար

Հայրենական մեծ պատերազմում տարած հաղթանակը պատմական կարևոր նշանակություն ունեցավ նաև հայ ժողովրդի համար: Հիշենք, թե ինչպես կայզերական Գերմանիայի թողտվությամբ նրա դաշնակից Օս-

մանյան Թուրքիան Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին կազմակերպեց և Արևմտյան Հայաստանի տարածքում իրագործեց բնիկ հայ ժողովրդի հրեշավոր ցեղասպանությունը, որին զոհ գնաց ավելի քան 1,5 միլիոն մարդ, իսկ շուրջ 1 միլիոնն էլ դարձավ փախստական և սփռվեց աշխարհով մեկ: Դրանով իսկ հայությունը զրկվեց պատմական հայրենիքի մեծ մասից:

Այստեղ տեղին ենք համարում հիշել Վիլիելմ կայսրի արժանի հետնորդ Ադոլֆ Հիտլերի խոսքերը Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը սկսվելուց մի քանի օր առաջ՝ 1939 թ. օգոստոսի 22-ին Օբերգալցբուրգում՝ Երրորդ Ռայխի բարձրագույն հրամանատարության հետ հանդիպման ժամանակ: Հիտլերը իր գեներալներին Լեհաստան ներխուժելու նախօրյակին³ հատուկ ցուցում տվեց, որ առաջիկա պատերազմում անխնա կոտորեն լեհերին, հրեաներին, ռուսներին, ուկրաինացիներին, բելոռուսներին, սլավոնական բոլոր ժողովուրդներին՝ ուշադրություն չդարձնելով հասարակական կարծիքի վրա. «Այժմ, մեր ժամանակներում այլևս ո՛վ է հիշում 1915 թ. Թուրքիայում հայերի բնաջնջման մասին», - ցինիկաբար նշեց Ֆյուրերը: Այդ խոսքերը այսօր էլ փորագրված են Վաշինգտոնում գտնվող հրեական Հոլոքոստի պատմության թանգարանի պատերից մեկի վրա: Առաջին անգամ Հիտլերի ասածը հանրությանը տեղյակ է պահվել պատերազմի գլխավոր հանցագործ նացիստ պարագլուխների դեմ իրագործված Նյուրնբերգի դատավարության ժամանակ (20 նոյեմբերի 1945 թ. – 1 հոկտեմբերի 1946 թ.), տպագրվել է «Նյու Յորք թայմս» թերթի 1945 թ. նոյեմբերի 24-ի համարում:

Ուստի պատահական չէր, որ Հայրենական մեծ պատերազմն սկսվելու հենց առաջին իսկ օրվանից հայ ժողովուրդը միասնաբար ոտքի կանգնեց պաշտպանելու իր ֆիզիկական գոյությունը, պատմական Հայաստանի 1/10 մասը կազմող Խորհրդային Հայաստանը, որովհետև նա պարզ գիտակցում էր, թե ինչ վտանգ է սպառնում իրեն, եթե պատերազմում թուրքերի դաշնակից ֆաշիստական Գերմանիան հաղթի Խորհրդային Միությանը: Չէ՞ որ հենց պատերազմի սկզբին Թուրքիան Խորհրդային Հայաստանի սահմանների մոտ էր տեղաբաշխել մինչև ատամները զինված 26 դիվիզիա (յուրաքանչյուր անձնակազմ բաղկացած էր 20-25 հազար մարդուց) և հարմար պահի էր սպասում ներխուժելու համար⁴:

«Հայ ժողովուրդը իր բազմադարյան պատմության մեջ բազմիցս ենթարկվել է օտար բռնակալների հարձակումներին, - նշել է այն տարիներին ԽՍՀՄ թիվ առաջին թերթ «Правда»-ն իր՝ «Հայ ժողովուրդը Խորհրդա-

³ Ֆաշիստական Գերմանիան Լեհաստանի վրա հարձակվեց 1939 թ. սեպտեմբերի 1-ին:

⁴ Տե՛ս Շտեմենկո 1970, 69:

յին Միության ազատագրական պատերազմի մարտական մասնակիցն է» առաջնորդող հոդվածում, - նա գիտի, թե ինչ բան են կոտորածը, ավերը, սովը, բռնությունները: Հայ ժողովուրդը չի մոռացել հայերի ֆիզիկական ոչնչացումը, որ կազմակերպել էր արյունոտ Վիտերի նախորդ Վիլիելմ կայսրը՝ Առաջին իմպերիալիստական պատերազմի տարիներին: Այդ նպատակով էլ, երբ արյունալի հրդեհի պես բռնկվեց պատերազմը, որն սկսել էր մարդակեր Հիտլերը Խորհրդային Միության դեմ, ամբողջ հայ ժողովուրդը մեկ մարդու պես ուռքի կանգնեց պաշտպանելու հայրենիքը»⁵:

Պատերազմում մասնակցած հայ ռազմիկների քանակը և հերոսների թիվը

Հայրենական մեծ պատերազմի սկսվելու պահին Կարմիր բանակի շարքերում ծառայում էին շուրջ 60 հազար հայ ռազմիկներ ու սպաներ, որից 40 հազարը՝ Խորհրդային Հայաստանից: Հետագայում զորակոչի և զորահավաքի հետևանքով նրանց թիվն աճեց մի քանի անգամ և հասավ շուրջ 500 000-ի, որից 300 000-ը՝ Խորհրդային Հայաստանից, 200 000-ը՝ ԽՍՀՄ մյուս հանրապետություններից: Եթե դրան գումարենք նաև ԽՍՀՄ դաշնակից պետությունների (ԱՄՆ, Մեծ Բրիտանիա, Ֆրանսիա, Կանադա և այլն) բանակներում և դիմադրական շարժման շարքերում մարտնչող շուրջ 100 000 հայորդիներին, հետևաբար պատերազմին մասնակցել է շուրջ 600 000 հայ, որոնցից ավելին քան 200 000-ը զոհվել են մարտերում⁶:

Կարմիր բանակի կազմում հայ ռազմիկները պատերազմի հենց առաջին օրվանից մասնակցել են մարտական գործողություններին՝ սկսած հեռավոր հյուսիսի Մուրմանսկի շրջանից մինչև Մերձբալթիկա, ԽՍՀՄ արևմտյան սահմաններով դեպի հարավ՝ մինչև Օդեսա-Ղրիմ: Հայ մարտիկները մարտնչում էին զինվորական բոլոր օկրուգների ու ռազմաճակատների տարբեր զորատեսակների կազմում:

Պատերազմի առաջին օրերին իրենց անմահ սխրանքով ամբողջ երկրով մեկ տարածվեցին Բրեստի ամրոցի կայազորի հերոս պաշտպանների անունները: 1941 թ. հունիսի 22-ից մինչև հուլիսի 20-ը նրանք դիմագրավեցին հակառակորդի մի քանի անգամ գերազանցող ուժերին՝ կաշկանդելով վերջիններիս առաջխաղացմանը: Բրեստի ամրոցի պաշտպանների մեծ մասը հերոսաբար զոհվեց, մի մասին հաջողվեց ճեղքել շրջապատման օղակը և միանալ յուրայիններին, իսկ մի մասն էլ վիրավոր կամ ուժասպառ վիճակում գերվեց թշնամու կողմից: Ամրոցի խիզախ պաշտպանների թվում էին Խորհրդային Միության ավելի քան 30 ազգերի և ազգությունների ներկայացուցիչներ, այդ թվում՝ 500 հայեր: Ավելի քան 200-ը

⁵ Правда, 25 августа 1941.

⁶ Հայոց պատմություն 2010, 577:

զորակոչվել էին Կապանի շրջանից, որոնցից 76-ը մինչև պատերազմը ուսուցիչներ, դպրոցի տնօրեններ և ուսմասվարներ էին դպրոցներում⁷:

Հայ ժողովրդի զավակները պատերազմում աչքի են ընկել ոչ միայն բազմաքանակությամբ (շուրջ 600.000), այլև խիզախությամբ և մարտավարական բարձր ունակություններով: Ընդհանուր առմամբ, հայերից Խորհրդային Միության հերոսի կոչում է շնորհվել 106 հոգու, որից 4-ին՝ Խորհրդա-ֆիննական պատերազմում (30.11.1939 թ. - 13.03.1940 թ.), 99-ին՝ Հայրենական մեծ պատերազմում (22.06.1941 թ. - 9 մայիսի 1945 թ.), 3-ին՝ հետպատերազմյան խաղաղ շինարարության տարիներին կատարած սխրանքների համար: Խորհրդային Միության մարշալ Հովհաննես Բաղրամյանը և լեգենդար օդաչու Նելսոն Ստեփանյանն այդ բարձր կոչմանն արժանացել են կրկնակի. հիշեցնենք, որ պատերազմի տարիներին Խորհրդային Միության կրկնակի հերոսի կոչման է արժանացել ընդամենը 115 մարդ (աղբբեջանցիներն ու վրացիները կրկնակի հերոս չեն ունեցել):

Հայ ռազմիկներից 26-ը պատերազմի տարիներին պարգևատրվել են Փառքի եռաստիճան շքանշանի՝ 3-րդ, 2-րդ և 1-ին աստիճաններով, և դարձել զինվորական Փառքի շքանշանի լրիվ ասպետներ, որոնց իրավունքները ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության 1967 թ. սեպտեմբերի 6-ի հրամանագրով հավասարացվել են Խորհրդային Միության հերոսների արտոնություններին: Պատերազմի տարիներին Փառքի շքանշանի 1-ին աստիճանով է պարգևատրվել ընդամենը 2500 մարդ⁸: Հարկ ենք համարում նշել, որ երբ 1943 թ. նոյեմբերի 8-ին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության հրամանագրով հիմնադրվեց Փառքի եռաստիճանի շքանշանը, ապա Կարմիր բանակում առաջինը Փառքի 3-րդ աստիճանի շքանշանով պարգևատրվեց սերժանտ Ժորա (Գևորգ) Ավանեսի Իսրայելյանը (17 նոյեմբերի 1943 թ.)⁹: Հետագայում խիզախ զինվորը պարգևատրվել է նաև Փառքի 2-րդ և 1-ին աստիճանի շքանշաններով և դարձել այդ շքանշանի լրիվ ասպետ¹⁰:

Սոցիալիստական աշխատանքի հայ հերոսները պատերազմում

Հայրենիքին մատուցած բացառիկ ծառայությունների համար պատերազմի տարիներին Սոցիալիստական աշխատանքի հերոսի կոչման է արժանացել 8 հայրորդի՝ Համո Յոլյան (3.06.1942 թ.), Անաստաս Միկոյան, Իվան Թևոսյան (30.09.1943 թ.), Բագրատ Հարությունով, Նիկոլայ Նարինյան, Բորիս Սալամբեկով, Անդրանիկ Խաչատրյան (5.11.1943 թ.) և

⁷ Арутюнян 2019, 70.

⁸ Ордена и медали СССР 1974, 90.

⁹ Красная Звезда, 20 декабря 1943.

¹⁰ Кавалеры ордена Славы трех степеней 2000, 232-233.

Լևոն Օրբելի (10.06.1945 թ.)¹¹: Հայրենական մեծ պատերազմի ակտիվ մասնակից, ատոմային և ջրածնային ռումբի ստեղծման գործում ներդրած մեծ ավանդի համար ակադեմիկոս Կիրիլ Իվանի Շոլկինին՝ Կիրակոս Հովհաննեսի Մետաքսյանին, շնորհվել է Սոցիալիստական աշխատանքի եռակի հերոսի կոչում (1949 թ., 1951 թ., 1958 թ.):

Շետպատերազմյան տարիներին Հայրենական մեծ պատերազմի մասնակից 3 հայ ականավոր գիտնականների՝ «Միգ» կործանիչ ինքնաթիռների գլխավոր կոնստրուկտոր, ինժեներական զորքերի գեներալ-գնդապետ Արտեմ Հովհաննեսի Միկոյանին (1956 թ., 1957 թ.), տեխնիկական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ատոմային և ջրածնային ռումբի ստեղծման ու փորձարկման, Մոսկվայի հակահրթիռային համակարգի ստեղծման աշխատանքների ակտիվ մասնակից, հրթիռամիջուկային վահանակի ստեղծման գլխավոր կոնստրուկտոր Սամվել Գրիգորի Քոչարյանցին (1962 թ., 1964 թ.) և ակադեմիկոս, ՀՀ ԳԱԱ նախագահ Վիկտոր Համազասպի Համբարձումյանին (1968 թ., 1978 թ.) Սոցիալիստական աշխատանքի հերոսի կոչումը շնորհվել է կրկնակի: Նրա առաջարկած ինվարիանտության սկզբունքը, որի հիման վրա մշակվել է պղտոր միջավայրում լույսի ցրման տեսությունը, պատերազմի տարիներին օգտագործվել է ռազմական նպատակներով, այդ տեսությունը հիմք է գիշերային պայմաններում գործող օպտիկական նշանացույցների ստեղծմանը:

1994 թ. հոկտեմբերի 11-ին Վիկտոր Համբարձումյանին շնորհվել է նաև Հայաստանի ազգային հերոսի կոչում: Հայրենական մեծ պատերազմի մասնակից մի շարք հայ ականավոր գիտնականների հետպատերազմյան տարիներին շնորհվել է Սոցիալիստական աշխատանքի հերոսի կոչում: Նրանց թվում էին ակադեմիկոս, ինժեներ-էլեկտրատեխնիկ Անդրանիկ Ղևոնդի Իոսիֆյանը (1958 թ.), որը 1941-1975 թթ. Մոսկվայի թիվ 627 գործարանի տնօրենն էր. այդ տարիներին այնտեղ արտադրել են տորպեդներ, շարժական ռադիոկայաններ, սնուցող մարտկոցներ և այլն, ինժեներատեխնիկական զորքերի գեներալ-մայոր Անդրանիկ Մելքոնի Պետրոսյանցը (1962 թ.), որը պատերազմի տարիներին եղել է ԽՍՀՄ տանկային արդյունաբերության ժողկոմի տեղակալ, իսկ հետագայում՝ ատոմային էներգիայի օգտագործման պետական կոմիտեի նախագահ, ակադեմիկոս, քիմիական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ինժեներատեխնիկական զորքերի գեներալ-մայոր Հովհաննես (Իվան) Լյուդվիգի Կունյանցը (1966 թ.), որը պատերազմի տարիներին եղել է Կարմիր բանակի գլխավոր շտաբի փորձագետ և հսկայական աշխատանք կատարել զինված ուժերի հակաքիմիական պաշտպանության բնագավառում, Պարոյր

¹¹ Герои Социалистического труда 2001, 60, 121, 193, 201, 210, 231, 238, 252.

Հաբեթնակի Մաթևոսյանը (1967 թ.), որը 1942-1983 թթ. եղել է Ստալին-գրադի «Կարմիր հոկտեմբեր» մետալուրգիական խոշոր գործարանի գլխավոր տնօրեն, բժշկական ծառայության գեներալ-լեյտենանտ Ավետիք Իգնատի Բուռնազյանը (1976 թ.), որը պատերազմի տարիներին համապատասխանաբար եղել է Հարավային, Հարավարևմտյան, Կալինինի, Մերձբալթյան 1-ին և 2-րդ Հեռավորարևելյան ռազմաճակատների ռազմասանիտարական վարչությունների պետ, իսկ պատերազմից հետո երկար ժամանակ վարել է ԽՍՀՄ առողջապահության նախարարի տեղակալի պաշտոնը, ակտիվորեն մասնակցել տիեզերական բժշկության ստեղծման ու զարգացման աշխատանքներին, բժշկական ծառայության գնդապետ, բժշկական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Ալեքսանդր Իվանի Հարությունովը (1974 թ.), որն այդ տարիներին եղել է 3-րդ Ուկրաինական ռազմաճակատի գլխավոր վիրաբույժը, պատերազմից հետո դարձել ԽՍՀՄ բժշկական ակադեմիայի իսկական անդամ, Ուկրաինայի առողջապահության նախարարության գլխավոր նյարդավիրաբույժ, ԽՍՀՄ բժշկական գիտությունների ակադեմիայի Ն. Բուրդենկոյի անվան նյարդավիրաբուժության ինստիտուտի տնօրեն, բժշկական ծառայության փոխգնդապետ, բժշկական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Արամ Հակոբի Աբրահամյանը (1969 թ.), որն ակտիվորեն մասնակցել է Խորհրդա-ֆիննական պատերազմին, եղել Լենինգրադյան զինվորական օկրուգի հոսպիտալի ուրոլոգիական բաժնի պետ, իսկ Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին ղեկավարել Երևանի զինվորական հոսպիտալների ուրոլոգիական բաժանմունքները, այնուհետև եղել է ուրոլոգների համամիութենական ընկերության նախագահը և ուրիշներ:

Հայրենական մեծ պատերազմին մասնակից հայ մարշալներն ու ծովակալները

1945 թ. դեկտեմբերի 31-ի տվյալներով Հայրենական մեծ պատերազմին մասնակցել են 69 հայ գեներալ, մեկ ծովակալ (Հովհաննես Իսակով-Տեր-Իսահակյան) և մեկ ավիացիայի մարշալ (Սերգեյ Խուդյակով-Արմենակ Խանփերյանց): Հետպատերազմյան շրջանում պատերազմի մասնակից 83 հայորդու նույնպես շնորհվել է գեներալի կոչում: Նրանցից Ի.Ս. Իսակովին 1955 թ. մարտի 3-ին շնորհվել է Խորհրդային Միության նավատորմի ծովակալի կոչում. ԽՍՀՄ պատմության ընթացքում այդ բարձր կոչմանն արժանացել է 3 հոգի: 1955 թ. մարտի 11-ին Խորհրդային Միության մարշալի կոչում է շնորհվել Ի.Ք. Բաղդամյանին, 1975 թ. ապրիլի 29-ին Զրահատանկային զորքերի գլխավոր մարշալի կոչում է շնորհվել Համազասպ Խաչատուրի Բաբաջանյանին, իսկ 1980 թ. մայիսի 7-ին ինժեներական զորքերի կոչում է շնորհվել Սերգեյ Քրիստափորի Ազանովին:

Հետպատերազմյան տարիներին պատերազմի մասնակից հայ ծովային սպաներից 4-ին՝ Վալերիան Իոսիֆի Սուրաբեկովին, Իվան Խաչատուրի Գալուստովին, Աշոտ Առաքելի Սարկիսովին և Վլադիմիր Քրիստափորի Սահակյանին շնորհվել է փոխծովակալի (вицеадмирал), իսկ Արտավազդ Արամի Սագոյանին, Միհրան Կարապետի Պետրոսյանին, Զարմայր Մամիկոնի Արվանովին և Վլադիմիր Սեմյոնի Փիրումովին՝ դերծովակալի (контр-адмирал) կոչում: Հարկ ենք համարում նշել, որ նրանց փառապանծ մարտական ավանդույթները այժմ հաջողությամբ շարունակում է Խաղաղօվկիանոսյան ռազմական նավատորմի գլխավոր հրամանատար, նավատորմի ծովակալ Սերգեյ Իոսիֆի Ավագյանցը (ծնվել է 1957 թ. Երևանում):

Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին հայ զորավարներից ու զորահրամանատարներից ծովակալ Ի.Ս. Իսակովը եղել է ԽՍՀՄ ռազմածովային նավատորմի հրամանատարի 1-ին տեղակալ, ծովային գլխավոր շտաբի պետ, ավիացիայի մարշալ Սերգեյ Խուոյակով – Արմենակ Խանփերյանցը եղել է Կարմիր բանակի ռազմաօդային ուժերի հրամանատարի 1-ին տեղակալ՝ Ռազմաօդային ուժերի շտաբի պետ, իսկ բանակի գեներալ (հետագայում Խորհրդային Միության մարշալ) Հովհաննես Բաղրամյանը եղել է 1-ին Մերձբալթյան, ապա 3-րդ Բելոռուսական ռազմաճակատի հրամանատար: Հայ զինվորներից 3-ը եղել են բանակի հրամանատարներ. գեներալ-գնդապետ Ի.Ք. Բաղրամյանը՝ 11-րդ գվարդիական, գեներալ-լեյտենանտ (հետագայում գեներալ-գնդապետ) Միխայիլ Պարսելովը՝ 40-րդ համազորային, իսկ ավիացիայի մարշալ Սերգեյ Խուոյակով-Արմենակ Խանփերյանցը՝ 1-ին, ապա 12-րդ օդային բանակի հրամանատար:

Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին 8 հայորդի եղել է կորպուսի հրամանատար. գեներալներ՝ Սարգիս Սողոմոնի Մարտիրոսյանը՝ 50-րդ, ապա 73-րդ, Հայկ Հովհաննեսի Մարտիրոսյանը՝ 90-րդ հրաձգային, Բագրատ Իսահակի Սուշանյանը՝ 11-րդ գվարդիական հրաձգային, Վլադիմիր Ստեփանի Տամրուչին (Դեմուրջյան)՝ 22-րդ մեքենայացված, Տիմոֆեյ Վլադիմիրի Դեդեոյին (Դեդեոյան)՝ 2-րդ գվարդիական հեծյալ, իսկ գնդապետներ՝ Համազասպ Խաչատուրի Բաբաջանյանը՝ 11-րդ գվարդիական տանկային, Արտեմ Կարապետի Պողոսովը՝ 20-րդ տանկային, փոխգնդապետ Համբարձում Մելիքի Մելիքյանը՝ 106-րդ հրաձգային կորպուսի հրամանատար: 28 հայորդի պատերազմի տարիներին եղել է դիվիզիաների, ավելի քան 100-ը՝ բրիգադի ու գնդի հրամանատարներ¹²:

¹² Арутюнян 2018, 645-648.

Հայկական դիվիզիաները

Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին Կարմիր բանակի կազմում գործում էր 6 հայկական ազգային դիվիզիա, որոնց շարքերում մարտնչել է ավելի քան 60 000 հայ ռազմիկ: Հայկական 76-րդ լեռնահրաձգային Կ. Ե. Վորոշիլովի անվան կարմրադրոշ դիվիզիան, որը կազմավորվել էր Հայաստանում 1920-1922 թթ. Հայաստանի առաջին հանրապետության բանակի, ապա Խորհրդային Հայաստանի Հայկական կարմիր բանակի վերակազմավորման հետևանքով, 1938 թ. վերակազմավորվել էր ոչ ազգային միավորման: Հայրենական մեծ պատերազմն սկսվելու պահին դիվիզիան 1941 թ. հունիս-հուլիսին, համալրվելով Հայկական ԽՍՀ մարդկային միջոցների հաշվին, կրկին ձեռք բերեց իր նախկին ազգային տեսքը: Դիվիզիայի 16 000-անոց անձնակազմից շուրջ 14 000-ը հայեր էին: Դիվիզիան 1941 թ. օգոստոս-սեպտեմբերին, համաձայն 1921 թ. փետրվարի 26-ին Մոսկվայում կնքված Խորհրդա-իրանական պայմանագրի, Անդրկովկասյան ռազմաճակատի 47-րդ բանակի կազմում մասնակցեց Խորհրդային զորքերի իրանական գործողությանը: Այդ գործողության հետևանքով նախ երկիրը մաքրվեց գերմանաֆաշիստական գործակալներից ու ձախողեց Իրանը Խորհրդային Միության դեմ ներքաշելու հիտլերյան պլանները, ապա նաև լուրջ նախազգուշացում էր ֆաշիստական Գերմանիայի փաստական դաշնակից Թուրքիայի ռեակցիոն կառավարությանը, որը հարմար պահի էր սպասում՝ իրականացնելու Անդրկովկաս ներխուժելու և այն տիրանալու իր վաղեմի երազանքները: Իր պատմական առաքելությունը հաջողությամբ կատարելուց հետո դիվիզիան սեպտեմբերի 10-ին մեկնեց ռազմաճակատ և նույն ամսի 26-ից Հարավարևմտյան ռազմաճակատի 38-րդ բանակի կազմում Ուկրաինայի Պոլտավատի մարզի տարածքում մասնակցեց պաշտպանական ծանր մարտերին: Հետագայում դիվիզիան հատկապես աչքի ընկավ Ստալինգրադյան ճակատամարտում (17 հուլիսի 1942 թ. – 2 փետրվարի 1943 թ.), վերակազմավորվեց 51-րդ գվարդիական հրաձգային դիվիզիայի, պարզևատրվեց Լենինի շքանշանով: Այնուհետև գվարդիականներն ակտիվորեն մասնակցեցին Կուրսկի ճակատամարտին (5 հուլիսի – 23 օգոստոսի 1943 թ.), Բելոռուսական գործողությանը (23 հուլիսի – 29 օգոստոսի 1944 թ.)՝ արժանանալով Վիտքսկյան, իսկ գնդերը՝ Պոլոցկյան պատվավոր անվանը: Բելոռուսական գործողության ավարտից հետո 51-րդ գվարդիական Կ.Ե. Վորոշիլովի անվան Լենինի շքանշանակիր, կարմրադրոշ հրաձգային դիվիզիան մասնակցեց Մերձբալթիկայի ազատագրմանը և հաղթանակը դիմավորեց Բալթիկ ծովի ափերին՝ Լիտվայի տարածքում: Բելոռուսական և մերձբալթյան գործողությունների ժամանակ դիվիզիան մարտնչում էր 6-րդ գվարդիական բանակի կազմում, որը

մտնում էր բանակի գեներալ Ի.Ք. Բաղրամյանի հրամանատարությամբ գործող 1-ին Մերձբայթյան ռազմաճակատի մեջ:

Հայկական 390-րդ հրաձգային դիվիզիան, որը կազմավորվել էր 1942 թ. փետրվարին Կերչի թերակղզում, Ղրիմի ռազմաճակատի 51-րդ բանակի կազմում մասնակցեց Կերչի ծանր մարտերին, որոնց ընթացքում հերոսաբար զոհվեց դիվիզիայի սիրված հրամանատար, գնդապետ Սիմեոն Գևորգի Զաքիյանը: Նա հետմահու պարգևատրվեց Լենինի շքանշանով, իսկ աճյունը տեղափոխվեց Երևան և ապրիլի 5-ին թաղվեց մայրաքաղաքի Ս.Մ. Կիրովի անվան մանկական զբոսայգում: Այնտեղ կանգնեցվեց նաև հերոս հրամանատարի հուշարձանը: 1942 թ. ապրիլի 19-ի տվյալներով՝ Հայկական 390-րդ հրաձգային դիվիզիայի անձնակազմը բաղկացած էր 9133 մարդուց, որից հայեր՝ 5744, ռուսներ՝ 1162, մնացածը՝ այլազգի: 1942 թ. մարտի 13-ից հայերեն լոյս էր տեսնում «Հայկական սնայաեր» թերթը: 1942 թ. մայիսի 7-20-ը դիվիզիան գնդապետ Հմայակ Գրիգորի Բաբայանի (հետագայում՝ գեներալ-մայոր, Խորհրդային Միության հերոս, զոհվել է 1945 թ. ապրիլի 21-ին Բելոլինի ճակատամարտում) հրամանատարությամբ, Կերչի թերակղզու Արմա-էլի շրջանում դաժան մարտեր էր մղում հակառակորդի թվով մի քանի անգամ գերազանցող ուժերի դեմ ու ծանր կորուստների գնով փակում թշնամու առաջխաղացումը դեպի Թաման: Երբ գերմանացիները 1942 թ. մայիսի 15-ին գրավեցին Կերչ քաղաքը, և դրությունը դարձավ անհուսալի, 51-րդ բանակի զորքերը թողեցին թերակղզին և տեղափոխվեցին Թաման: Թամանյան թերակղզի փոխադրված զորքերի մեջ էր նաև Հայկական 390-րդ հրաձգային դիվիզիան, որը չնայած հսկայական կորուստներին, պահպանել էր իր մարտական դրոշները և անձնակազմի զգալի մասը: Սակայն 1942 թ. հունիսի 14-ին դիվիզիան ԽՍՀՄ պաշտպանության ժողկոմի հրամանով կազմացրվեց:

Հայկական 408-րդ հրաձգային դիվիզիան, որը կազմավորվել էր 1941 թ. օգոստոս - 1942 թ. մարտ ամիսներին Էջմիածնում, ապա Երևանում և հայերենով հրատարակում էր «Հանուն հայրենիքի» թերթը, Անդրկովկասյան ռազմաճակատի 47-րդ, ապա 18-րդ բանակների կազմում՝ Նովոռոսիյսկ-Տուապսե շրջանում, մեծ զոհերի գնով փակեց գերմանաֆաշիստական զորքերի ճանապարհը դեպի Անդրկովկաս: Մարտերի մեջ մտնելուց առաջ՝ 1942 թ. սեպտեմբերի 25-ի դրությամբ, դիվիզիայի անձնակազմը բաղկացած էր 11 463 մարդուց, որից հայեր՝ 11 125 (այսինքն՝ դիվիզիայի անձնակազմի 97 տոկոսը), ռուսներ՝ 210, ուկրաինացիներ՝ 67 և այլն: 1942 թ. հոկտեմբերի վերջին, նոյեմբերի սկզբին դիվիզիան առաջին գծից փոխադրվեց 18-րդ բանակի ռեզերվ՝ Տուապսե քաղաք, հանգստի ու համալրման համար: Չնայած վերոհիշյալ մարտերում դիվիզիան անձնագրահարբար կատարել էր մարտական առաջադրանքները, պահպանել մար-

տական դրոշները, անձնակազմի զգալի մասն ու տեխնիկան, 1942 թ. նոյեմբերի 22-ին կազմացրվեց. դիվիզիայի բազայի վրա մի քանի օր անց կազմավորվեց 7-րդ առանձին հրաձգային բրիգադը, որը 1943 թ. հունվարի 3-ից 47-րդ բանակի կազմում մարտերի մեջ մտավ Կրասնոդարի երկրամասում: Այրիլի վերջին և մայիսի սկզբին 7-րդ առանձին հրաձգային բրիգադը վերակազմավորվեց 23-րդ հրաձգային դիվիզիայի, որն աչքի ընկավ Ուկրաինայի և Լեհաստանի ազատագրման մարտերում, արժանացավ «Կիլյան» և «ժիտովիյան» պատվավոր անունների, պարգևատրվեց Կարմիր դրոշի և Սուվորովի 2-րդ աստիճանի շքանշաններով: Դիվիզիան իր մարտական ուղին ավարտեց Գերմանիայում՝ Էլբայի ափին:

Հայկական 409-րդ հրաձգային դիվիզիան, որը կազմավորվել էր 1941 թ. օգոստոս-1942 թ. փետրվար ամիսներին Հայկական ԽՍՀ Ստեփանավան, ապա Լենինական քաղաքներում և հայերեն հրատարակում էր «Մարտական դրոշ» թերթը, ռազմաճակատ մեկնեց 1942 թ. դեկտեմբերի 2-ին: Անդրկովկասյան ռազմաճակատի 44-րդ բանակի կազմում դիվիզիան դեկտեմբերի 15-ից մարտերի մեջ մտավ Մոզդոկի շրջանում: 1942 թ. դեկտեմբերի 2-ի դրությամբ դիվիզիան իր շարքերում ուներ 13 837 զինվոր ու սպա, որից հայեր էին 13 460-ը (միավորման անձնակազմի 97,3 տոկոսը): Մոզդոկի մոտից՝ Կուբանի, Ուկրաինայի, Մոլդովայի տարածքներով դեպի Ռումինիա, Հունգարիա, Ավստրիա ու Չեխոսլովակիա ձգվեց Հայկական 409-րդ հրաձգային դիվիզիայի մարտական ուղին: Մարտերում ցուցաբերած խիզախության ու քաջության համար դիվիզիան պարգևատրվեց Բոգդան Խմելնիցկու 2-րդ աստիճանի շքանշանով, արժանացավ Կիրովոգրադյան և Բրատիսլավյան պատվավոր անունների: Դիվիզիան կազմացրվեց 1945 թ. հուլիսի 2-ին Հունգարիայում:

Կովկասյան նախալեռներից՝ Գրոզնի քաղաքի մատույցներից՝ Կուբանի, Թամանի, Կերչի, Ղրիմի վրայով դեպի Լեհաստան և Գերմանիա ձգվեց Հայկական 89-րդ հրաձգային դիվիզիայի մարտական ուղին, որն ավարտվեց Բեռլինի գրավմամբ և Էլբա գետի ափ դուրս գալով, Ռայխստագի պատերի տակ հայ ռազմիկների հաղթական «Քոչարի» պարով: Դիվիզիային շնորհվեց «Թամանյան» պատվավոր անվանումը: Նա պարգևատրվեց Կարմիր աստղի, Կարմիր դրոշի և Կուտուզովի 2-րդ աստիճանի շքանշաններով: Դիվիզիայի 154-րդ առանձին ինքնագնաց հրետանային դիվիզիոնը պարգևատրվեց Ալեքսանդր Նևսկու շքանշանով, իսկ 390-րդ և 400-րդ հրաձգային գնդերին շնորհվեց «Սևաստոպոլյան» պատվավոր անվանումը: Դիվիզիայի անձնակազմից 9 հայ մարտիկներ արժանացան Խորհրդային Միության հերոսի կոչման, իսկ 8-ը դարձան Փառքի եռաստիճան շքանշանի լրիվ ասպետ: Հերոսների թվում էին ավագ սերժանտ Հունան Ավետիսյանը և Սուրեն Առաքելյանը, որոնք իրենց

մարմնով փակեցին հակառակորդի գնդացրային ԴՅՕՏ-ի հրակնատը և կյանքի գնով նպաստեցին մարտական առաջադրանքի կատարմանը: Դիվիզիան կազմավորվել էր Երևանում 1941 թ. նոյեմբեր – 1942 թ. հունվար ամիսներին գնդապետ Սիմեոն Գևորգի Զաքիյանի հրամանատարությամբ, որին 1942 թ. փետրվարի 23-ին փոխարինել էր փոխգնդապետ Անդրանիկ Սարգսի Սարգսյանը: 1942 թ. հունվարի 12-ից հրատարակվում էր «Կարմիր զինվոր» թերթը (հայերեն): 1942 թ. հոկտեմբերի 14-ին դիվիզիայի հրամանատար է նշանակվում գնդապետ Արտաշես Արշակի Վասիլյանը, որը հերոսաբար զոհվում է 1943 թ. հունվարի 10-ին Կրասնոդարի երկրամասի Տիմաշևսկի շրջանի Պոդի բնակավայրի մոտ տեղի ունեցած գիշերային մարտում: 1943 թ. փետրվարի 19-ին դիվիզիայի հրամանատար է նշանակվում գնդապետ Նվեր Գևորգի Սաֆարյանը (1943 թ. դեկտեմբերի 21-ին նրան շնորհվում է գեներալ-մայորի կոչում), որն այդ պաշտոնը վարում էր մինչև պատերազմի հաղթական ավարտը: Ռազմաճակատ մեկնելու նախօրյակին՝ 1942 թ. օգոստոսի 8-ին, դիվիզիան իր շարքերում ուներ 11 782 զինվոր ու սպա, որից հայեր էին 11 674-ը (անձնակազմի 99,1 տոկոսը): 1945 թ. սեպտեմբերին դիվիզիան Գերմանիայից վերադարձավ Խորհրդային Հայաստան և տեղաբաշխվեց Երևանում, Քանաքեռում և Էջմիածնում: Այն գոյություն ունեցավ մինչև 1956 թ. ամռանը և համարվում էր Անդրկովկասյան զինվորական օկրուգի առաջատար զորամիավորումներից մեկը: Այդ ընթացքում նրա հրամանատարներն են եղել գեներալ-մայոր Նվեր Գևորգի Սաֆարյանը (մինչև 1946 թ. հունվար), այնուհետև՝ գեներալ-մայոր Հայկ Հովհաննեսի Մարտիրոսյանը (մինչև 1951 թ. հունվար), գեներալ-մայոր, Խորհրդային Միության հերոս Ասքանազ Գևորգի Կարապետյանը (մինչև 1952 թ. սեպտեմբեր), այնուհետև գնդապետ (1953-ից գեներալ-մայոր) Սերգեյ Արկադիի Միանսարովը:

Մեծ հայրենականի տարիներին կազմավորված հայկական ազգային զորամիավորումներից միայն մեկը՝ Հայկական 261-րդ հրաձգային դիվիզիան, չմեկնեց ռազմաճակատ և չմասնակցեց մարտական գործողություններին: Այն կազմավորվել էր Երևանում 1942 թ. դեկտեմբերին: 1945 թ. հունվարին դիվիզիայում հայերենով սկսվեց հրատարակվել «Մարտ հանուն հայրենիքի» թերթը: Այդ ժամանակ դիվիզիայի անձնակազմը բաղկացած էր 8 981 մարդուց, որից հայեր էին 6 632-ը (միավորման անձնակազմի 73,8 տոկոսը): Այս կազմը աննշան փոփոխություններով պահպանվեց մինչև պատերազմի վերջը: Դիվիզիայի հիմնական խնդիրն էր պաշտպանել Խորհրդային Հայաստանի՝ Թուրքիայի հետ ունեցած պետական սահմանը, ինչպես նաև ռազմաճակատի համար երթային գումարտակների պատրաստումը և ուղարկումը: Դիվիզիան պատվով կատարել էր իր առջև դրված խնդիրը: Նրա շարքերում մարտական պատրաստություն ստացած

ավելի քան 10 000 հայ զինվոր մեկնեց գործող բանակ՝ արժանի ավանդը ներդնելով գերմանաֆաշիստական զավթիչների ջախջախման գործում¹³:

Բացի վերոհիշյալ ազգային զորամիավորումներից՝ պատերազմի տարիներին Խորհրդային Հայաստանում կազմավորվեցին կամ համալրվեցին 31-րդ, 61-րդ, 136-րդ (15-րդ գվարդիական), 138-րդ (70-րդ գվարդիական), 151-րդ, 236-րդ, 320-րդ և 406-րդ հրաձգային դիվիզիաները, որոնց անձնակազմերը ռազմաճակատ մեկնելու նախօրյակին զգալի չափով համալրված էին հայերով: Այսպես, օրինակ, Երևանում կազմավորված 61-րդ հրաձգային դիվիզիայի անձնակազմը 1941 թ. դեկտեմբերի դրությամբ 70 տոկոսով համալրված էր հայերով, որի համար այս միավորումը հաճախ համարվել է հայկական¹⁴:

Բացարձակապես հայերով էին համալրված Խորհրդային Վրաստանի տարածքում տեղակայված 28-րդ և 38-րդ պահեստային հրաձգային բրիգադները, որտեղ պատրաստվում էին երթային վաշտեր և ուղարկվում ռազմաճակատ: 28-րդ բրիգադում հայերենով հրատարակվել էին «Մարտական կադրեր» իսկ 38-ում՝ «Հայրենիք» թերթերը:

Հայ պարտիզանները

Հայրենական մեծ պատերազմում ֆաշիզմի դեմ տարած հաղթանակում իրենց արժանի ավանդը ներդրեցին նաև թշնամու թիկունքում մարտնչող պարտիզանները, որոնց մեջ քիչ չէին նաև հայ ժողովրդի զավակները: Մոտավոր հաշվումներով միայն Ուկրաինայում և Բելոռուսիայում մարտնչել են ավելի քան 2000, Ղրիմում և Հյուսիսային Կովկասում՝ 500, Մերձբալթիկայում, Լենինգրադի և Կալինինի մարզերում՝ 200, Ֆրանսիայում՝ 1200, Հունաստանում՝ 1000, Հոլանդիայում՝ 800 հայ պարտիզաններ: Հայ պարտիզանները մարտնչել են նաև Լեհաստանում, Չեխոսլովակիայում, Բուլղարիայում, Հարավսլավիայում, Իտալիայում և Գերմանիայում: Գոյություն ունեին պարտիզանական մի շարք ջոկատներ, նույնիսկ գունդ, որոնք կազմավորված էին առավելապես հայերից: Այսպես, օրինակ, Ուկրաինայում գերմանաֆաշիստական զավթիչների դեմ գործող լեգենդար Կովկասի պարտիզանական միավորման կազմում մարտնչել է 100 հայ ռազմիկից բաղկացած «Հաղթանակ» ջոկատը՝ Սերգեյ Հարությունյանի, գեներալ Նաումովի պարտիզանական միավորման կազմում՝ 250 հայից բաղկացած Անաստաս Միկոյանի անվան ջոկատը՝ Արամայիս Հովսեփյանի, Լենինգրադի և Կալինինի մարզերում՝ Գերմանի անվան պարտիզանական բրիգադի 80 հայից բաղկացած 41-րդ ջոկատը՝ Արտյոմ Սա-

¹³ Հայկական դիվիզիաների պատմության մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Հարությունյան 2002, 1-272:

¹⁴ Народный подвиг в битве за Кавказ 1981, 319.

ղումյանի, Ղրիմում գործող թիվ 10 պարտիզանական ջոկատը՝ Արամ Տերյանի, Կրասնոդարի երկրամասի Արմյանսկի շրջանի Ստեփան Շահումյանի անվան ջոկատը՝ Անդրանիկ Մալխասյանի, Լիտվայում գործող ջոկատը՝ Աշոտ Սարաբյանի, Ֆրանսիայում 2000 խորհրդային ռազմագերիներից կազմված պարտիզանական գունդը՝ Ալեքսանդր Ղազարյանի (գնդի անձնակազմում կար ավելի քան 1200 հայ), Հունաստանում՝ ավելի քան 1000 հայից կազմավորված «Ազատության պարտիզանական ջոկատը՝ Բաբկեն Ներսիսյանի, Հոլանդիայում շուրջ 800 հայ ռազմագերիներից բաղկացած, հոլանդական հակաֆաշիստական դիմադրական շարժմանն աջակցող խմբերը՝ Գրիգոր Միրզախանյանի, Անդրանիկ Միրզոյանի, Տիգրան Ալիխանյանի, Հմայակ Բադալյանի և Տելեմաք (Աշոտ) Մարտիրոսյանի գլխավորությամբ: Բելոռուսիայի տարածքում մարտնչած Չապակի անվան պարտիզանական բրիգադի հրամանատարը Խաչիկ Մաթևոսյանն էր, Ստալինի անվան պարտիզանական բրիգադի հրամանատարը՝ Սմբատ Արզումանյանը: Իրենց անձնագրիությամբ ու խիզախությամբ առավել աչքի ընկած հայ պարտիզաններից էին Հենրիկ Զաքարյանը, Վահան Աղաջանյանը, Վահան Գրիգորյանը (Բելոռուսիա), քույր ու եղբայր Հայկ և Թամարա Մարտիրոսյանները, Աշոտ Հայրապետյանը (Ղրիմ), Կրասնոդոնի «Երիտասարդ գվարդիա» ընդհատակյա կազմակերպության անդամներ Գեորգի (Ժորա) Հարությունյանը և Մայա Փեղիվանյանը (Ուկրաինա), Արտյոմ Պետրոսյանը, Հակոբ Իլիկյանը, Արթուր Բաբայանը (Չեխոսլովակիա), Հենրիկ Թումանյանը, Սերգեյ Կուսիկյանը, Արարատ Նավոյանը (Լեհաստան), Գևորգ Քոլոզյանը, Մկրտիչ Դաշտոյանը, Սերջիո Դավթյանը, Մխիթար Գրիգորյանը (Իտալիա), Բարթոլ Պետրոսյանը, Լևոն Տիտանյանը, Ստեփան Յաղջյանը (Ֆրանսիա) և շատ ուրիշներ¹⁵:

Հայրենական մեծ պատերազմում և ընդհանրապես Երկրորդ համաշխարհային պատերազմում տարած հաղթանակում իրենց ծանրակշիռ ավանդը ներդրեցին նաև սփյուռքահայերը: Պատերազմի տարիներին նրանց ճնշող մեծամասնությունը կողմնորոշվեց դեպի մայր հայրենիք, համախմբվեց ազգային ճակատի կազմակերպությունների մեջ և ստեղծեց մի շարք առաջադեմ կազմակերպություններ ու ընկերություններ. օրինակ, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում՝ Հայկական առաջադիմական լիգա, Ամերիկահայերի ազգային խորհուրդ, Ֆրանսիայում՝ ֆրանսահայերի ազգային ճակատ, Սիրիայում, Լիբանանում, Իրանում, Եգիպտոսում, Եթովպիայում՝ Խորհրդային Միության բարեկամների ընկերություններ, Բուլղարիայում՝ Հայրենական ճակատ, Հունաստանում՝ Ժողովրդաազատագրա-

¹⁵ Հայ պարտիզանների մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Խալեյան 1975, 79-225: Ղրիմի և Հյուսիսային Կովկասի պարտիզանական շարժման պատմությունից 1981: Թշնամու թիկունքում 1990: Ղազախեցյան 2004 և ուրիշներ:

կան ճակատ, հակաֆաշիստական, առաջադիմական կազմակերպություններ, որոնք պատերազմի ընթացքում հետևողականորեն բարեկամական քաղաքականություն էին վարում հոգուտ Խորհրդային Միության: Սփյուռքահայերը ոչ միայն բարոյապես պաշտպանեցին մայր հայրենիքը, այլև նյութական օժանդակություն ցույց տվեցին Կարմիր բանակին: Սփյուռքահայերի հանգանակության շնորհիվ, որը կազմակերպել էր Հայ Առաքելական եկեղեցին, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի տեղապահ արքեպիսկոպոս Գևորգ Չորեքյանի նախաձեռնությամբ (1945 թ. հունիսի 16-22-ին Հայ եկեղեցու ընդհանուր ժողովը միաձայն Ամենայն Հայոց կաթողիկոս ընտրեց Գևորգ 6-րդ Չորեքյանին) պատերազմի տարիներին կառուցվեցին «Սատունցի Դավիթ»՝ երկու, իսկ Իրանի և Եթովպիայի հայերի հավաքած դրամական միջոցներով՝ «Գեներալ Բաղդամյան» տանկային շարասյուները:

Հազարավոր սփյուռքահայեր ֆաշիզմի դեմ պայքարել են զենքը ձեռքներին՝ հակաֆաշիստական խմբավորման ԽՍՀՄ դաշնակից երկրների բանակների շարքերում: Միայն ԱՄՆ-ի զինված ուժերում մարտնչել է շուրջ 20 000 հայորդի: Նրանցից լեյտենանտ Երվանդ Դերվիշյանն արժանացավ Ամերիկայի հերոսի՝ «Կոնգրեսի ոսկե մեդալ» շքանշանի, որով պատերազմի տարիներին ԱՄՆ-ի բանակում պարգևատրվել է ընդամենը 87 մարդ: Ամերիկյան բանակի գեներալներ դարձան Ջորջ Մարտիկյանը և Հայկ Շեքերջյանը, սիրիական բանակում՝ գեներալ-լեյտենանտ Արամ Կարամանուկյանը, Բուլղարիայում՝ Գաբրիել Գաբրիելյանը: Շուրջ 30 000 հայեր էին մարտնչում Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի բանակներում, որոնց զգալի մասը զորակոչվել է Եգիպտոսից, Սիրիայից, Լիբանանից և այլ երկրներից:

Հազարավոր սփյուռքահայեր ընդգրկված էին ֆաշիստական Գերմանիայի զավթած երկրների դիմադրական պարտիզանական շարժման շարքերում: Իր անմահ սխրանքով հռչակվեց Միսաք Մանուշյանը, որը հետմահու արժանացավ Ֆրանսիայի դիմադրական շարժման հերոսի կոչման: Մանուշյանի խմբին մեծ օգնություն ցուցաբերեցին աշխարհահռչակ երգիչ Շառլ Ազնավուրի (2018 թ. Հայաստանի Հանրապետության ազգային հերոս) ծնողները՝ Մամիկոն և Քնար Ազնավուրյանները, քույրը՝ Աիդան, և անձամբ 20-ամյա Շառլ Ազնավուրը: Հանուն Ֆրանսիայի ազատագրության իրենց կյանքը զոհեցին հայ ժողովրդի անվեհեր զավակներ Լուիզա (Լաս) և Արփիար Ասլանյանները, Արբեն Դավթյանը և ուրիշները: Մանուշյանի խմբի խիզախ մարտիկներից էր Հովհաննես Ասրյանը, որը Փարիզի Էյֆելյան աշտարակից ցած նետեց ֆաշիստական դրոշը և պար-

զեց ֆրանսիականը: Հերոսը ծնվել է Արցախի Վանք գյուղում և սերում էր Գանձասարի վանքը կառուցած Հասան Զալալ-Դոլու տոհմից¹⁶:

Ավելի քան 300 հայորդիներ ընկան Հունաստանի հակաֆաշիստական դիմադրական շարժման և պարտիզանական պայքարի շարքերում: Նրանց թվում էին Անդրանիկ և Երվանդ Ղուկասյանները, Վահան Սաքալանը, Սիլվեստրո Ղալեյանը և շատ ուրիշներ:

Ամբողջ Բուլղարիայով մեկ թնդաց հերոսուհի պարտիզան Սաշկայի (Հերմինե Ռազգրադյանի) անունը, որին ֆաշիստները բռնեցին մատնությամբ և տանջամահ արեցին դաժան խոշտանգումներից հետո: Ֆաշիստները Վառնայում գնդակահարեցին և ծովը նետեցին Բուլղարիայի Հայրենական ճակատի ակտիվիստներ Կարապետ Խաչատրյանին, Հարություն Պողոսյանին, Հակոբ Պարոնյանին և այլոց:

Հարավսլավիայում պարտիզանական շարժման հռչակված հերոսներից էր Վարդուշ Սուքիասյանը (Սուքիասիչ):

Սփյուռքահայության միայն չնչին մասը՝ Հայ հեղափոխական դաշնակցության կուսակցության ղեկավարներից ոմանք, չմիացավ ազգային ճակատի առաջադիմական ուժերին: Նրանք փոխադրվեցին Բեռլին և այնտեղ ստեղծեցին «Հայ ազգային խորհուրդ»՝ Արտաշես Աբեղյանի նախագահությամբ: Խորհրդի անդամներից էին նաև Գարեգին Նժդեհը և Դրաստամատ Կանայանը՝ Դրոն: Չնայած խորհուրդը գործում էր ֆաշիստական Գերմանիայի զավթած՝ ԽՍՀՄ արևելյան շրջանների նախարարության ներքո, որի հիմնական նպատակը Կովկասում գերմանական գերիշխանության հաստատումն էր և այն իրականացնելու համար գերմանական բանակի կազմում հայկական, վրացական, ադրբեջանական և այլ ազգական լեգեոնների ստեղծումը, Նժդեհն ու Դրոն այդ գործին լծվեցին՝ ելնելով սովյի ճիրաններից ու անխուսափելի մահից հայ ռազմագերիներին համակենտրոնացման ճամբարներից փրկելու զուտ հայրենասիրական նկատառումներից: Նրանք շրջում էին ռազմագերիների ճամբարներով և հավաքագրում հայ զինվորներին ու սպաներին, նույնիսկ կոմունիստներին: Ընդհանուր առմամբ, հաջողվեց հավաքագրել 8-9 հազար մարդ և ստեղծել Հայկական լեգեոնի 10 գումարտակ: Նույնքան գումարտակ ստեղծվեց ադրբեջանցի ռազմագերիներից: Վրացիներից կազմավորվեց 11, իսկ Կովկասի լեռնականներից՝ 5 նման գումարտակ, յուրաքանչյուրում՝ շուրջ 800-ական մարդ: Միջին Ասիայի հանրապետությունների ներկայացուցիչներից ստեղծվեց Թուրքմենստանյան լեգեոնը՝ բաղկացած 20 հետևակային, 8 սակրային, 2 վարժական և 2 ոստիկանական գումարտակներից: Գերմանական բանակի ռազմագերիներից ստեղծվեց նաև գեներալ Վա-

¹⁶ Տե՛ս Մենուա ամսագիր 2014, N 5:

սովի Ռուսական ազատագրական բանակը, որն իր շարքերում ուներ ավելի քան 300 000 ռուս զինվոր ու սպա: Ստեփան Բանդերայի գլխավորած Ուկրաինական ազատագրական բանակը իր շարքերում ուներ ավելի քան 50 000 իռադի:

Հատկանշական է, որ ռայխսկանցիներ Հերման Գյորինգը իր այսպես կոչված «Կանաչ թղթապանակում» ֆաշիստական զորապետերին հրահանգել էր. «Կովկասում բնիկների (վրացիների, հայերի, թաթարների¹⁷ և այլն) և ռուսների միջև եղած հակասությունները պետք է օգտագործել հօգուտ մեր շահերի՝ հաշվի առնելով հայերի անբարյացակամությունը մեր նկատմամբ¹⁸:

Գերմանացիների նկատմամբ հայերի անբարյացակամության մասին նշել է նաև Ադոլֆ Հիտլերը: 1942 թ. դեկտեմբերին, անդրադառնալով ազգային լեգեոնների կազմավորման հարցին, նա հայտարարել է. «Չգիտեմ, թե ինչպես իրենց կպահեն վրացիները: Նրանք թուրքական ժողովուրդների թվին չեն պատկանում: Ես միայն մուսուլմաններին եմ վստահելի համարում: Այդ զուտ կովկասյան գումարտակների կազմակերպումը համարում եմ չափազանց վտանգավոր գործ, բայց մուսուլմանական զորամասեր ստեղծելու մեջ ոչ մի վտանգ չեմ տեսնում... Չնայած Ռոզենբերգի և զինվորականների հավաստիացումներին՝ հայերին նույնպես չեմ հավատում»¹⁹: Հիտլերի այս մտավախությունն անհիմն չէր: Նա լավ էր հասկանում, որ հայ ժողովրդի գիտակցության մեջ դեռ թարմ էին 1915 թ. ողբերգական իրադարձությունները, երբ թուրքական կառավարությունը, կայզերական Գերմանիայի անմիջական հովանավորությամբ, ծրագրավորված իրագործեց ծանրագույն հանցագործություն՝ ցեղասպանություն հայերի նկատմամբ: Չնայած Հիտլերի մտավախությանը, այնուամենայնիվ, գերմանական բանակի կազմում խորհրդային ռազմագերիներից ստեղծվեցին ազգային լեգեոններ: Անմիջապես նշենք, որ հայ լեգեոնականների բացարձակ մեծամասնությունը թշնամաբար էր տրամադրված ֆաշիստների նկատմամբ և մտադիր չէր կռվել նրանց համար: Հայ լեգեոնականների մեծ մասը գերմանական զինվորի համազգեստ էր հագել՝ շատ թե քիչ մեղմելու ռազմագերու թշվառ վիճակը, իսկ հարկ եղած պահին անցնելու ռազմաճակատի գիծը, միանալու Կարմիր բանակին կամ պարտիզաններին: Ինչպես վկայում են փաստերը, ռազմաճակատ փոխադրված լեգեոնական գումարտակների անձնակազմերի մեծամասնությունը կա՛մ միացավ պարտիզաններին (այսպես կազմակերպվեց Ուկրաինայում Անաստաս Միկոյանի անվան հայկական պարտիզանական ջոկատը), կա՛մ էլ անցավ

¹⁷ Թաթարներ էին անվանում ադրբեջանցիներին:

¹⁸ Լենտոն 1944, 17: Документы обвиняют 1945, вып. 1, 22.

¹⁹ Վերտ 1969, 536:

նազնաճակատի գիծը և շարունակեց մարտնչել Կարմիր բանակի շարքերում: Իսկ լեգեոնականների այն գումարտակները, որոնք տեղափոխվեցին Ֆրանսիա, հիմք դարձան խորհրդային պարտիզանական 1-ին գնդի համար: Այսպիսին էր նաև Հունաստան, Հոլանդիա, Իտալիա տեղափոխված հայկական մյուս գումարտակների ճակատագիրը: Այսպիսով, հիտլերականների ստեղծած Հայկական լեգեոնի ստորաբաժանումները ոչ միայն չձառայեցին ֆաշիստական վերնախտին, այլև վերածվեցին խորհրդային պարտիզանների, ֆրանսիական, հոլանդական, հունական դիմադրական շարժումների համալրման աղբյուրների: Ուկրաինայի և Բելոռուսիայի պարտիզանական երկրամասերի ազատագրումից հետո հարյուրավոր նախկին լեգեոնականներ, որոնք համալրել էին ժողովրդական վրիժառուների շարքերը, կրկին մտան Կարմիր բանակի շարքերը, մարտնչեցին գերմանաֆաշիստական զավթիչների դեմ և իրենց արժանի ավանդը ներդրեցին ֆաշիզմի դեմ տարած հաղթանակի գործում²⁰:

Այստեղ հարկ ենք համարում հիշատակել մի փաստի մասին, որ ի հայտ եկավ 2019 թ. աշնանը ԱՊՀ երկրների ղեկավարների՝ Բիշքեկում տեղի ունեցած համաժողովի ժամանակ: Ադրբեջանի նախագահ Ի. Ալիևը, խեղաթյուրելով պատմական փաստերը, հայերին մեղադրեց Գ. Նժդեհի արձանը Երևանում կանգնեցնելու համար, նշելով, որ նա ծառայել է ֆաշիստական բանակում: Ալիևը մոռացել է, որ գերմանական բանակի ադրբեջանական լեգեոնի կազմակերպիչ Ռասուլզադեի արձանը վաղուց կանգնեցվել է Գյանջայում:

Հայրենական մեծ պատերազմում տարած հաղթանակում ծանրակշիռ ավանդ ունեցան նաև անտեսանելի ճակատի անլեգալ հետախույզները՝ գեներալ-լեյտենանտ Հայկ Հովակիմյանը, գեներալ-մայորներ Իվան Աղայանցը, Միքայել Ալավերդյովը, Վյաչեսլավ Կևորկովը, գնդապետներ Աշոտ Հակոբյանը, Գերասիմ Բալասանովը, Վյաչեսլավ Գուրգենովը, Խորհրդային Միության հերոս, գնդապետ Գևորգ Վարդանյանը, նրա կինն ու գործընկերուհին՝ Գոհար Փահլևանյան-Վարդանյանը և շատ ուրիշներ, որոնց սխրանքները հայտնի պատճառներով դեռևս լիովին չեն գաղտնագրվել և չեն լուսաբանվել հայ պատմագրության մեջ: Հանրությանը հայտնի է միայն 1943 թ. նոյեմբերի 28-ից մինչև դեկտեմբերի 1-ը Թեհրանում տեղի ունեցած դաշնակից 3 տերությունների՝ Ի.Վ. Ստալինի (ԽՍՀՄ), Ֆ.Դ. Ռուզվելտի (ԱՄՆ) և Ու. Չերչիլի (Մեծ Բրիտանիա) կոնֆերանսի նախօրյակին գեներալ-մայոր Իվան Աղայանցի գլխավորությամբ գերմանական հետախույզության չարամիտ պլանի վիժեցման գործողությունը: Թշնամու գործակիցները ցանկանում էին սպանել 3 տերությունների

²⁰ Ավելի մանրամասն տե՛ս Հարությունյան, Գարուն 1994, N 7, 68-70:

ղեկավարներին: Սակայն շնորհիվ Իվան Աղայանցի հետախույզների անվեհեր գործողության՝ տապալվեց թշնամու մտադրությունը: Այդ գործողության անմիջական ղեկավարը Գևորգ Վարդանյանն էր. խմբի անդամներից էին Օնիկ Փահլևանյանը, նրա քույրը՝ Գոհարը, և ուրիշներ:

Թիկունք

Հայրենական մեծ պատերազմում տարած հաղթանակում իր արժանի ավանդը ներդրեց նաև Խորհրդային Հայաստանի թիկունքի աշխատավորությունը: Չնայած պատերազմական տարիների ծանր պայմաններին ու զրկանքներին, ռազմաճակատից անընդհատ ստացվող «սև թղթերին»՝ աշխատավորության հերոսական ջանքերի շնորհիվ պատերազմի տարիներին հանրապետությունում շահագործման հանձնվեց 30 նոր արդյունաբերական ձեռնարկություն, այդ թվում՝ ավիացիոն, կոմպրեսորների ժամացույցի, շարժիչավերանորոգման, ավտոդողերի և այլն: Արդյունաբերությունը յուրացրեց 300 նոր արտադրատեսակների արտադրություն, ներառյալ՝ 10 տեսակի զինամթերքի, ականանետների, ականների, ինքնաթիռների, ռետինատեխնիկական իրերի, կաուստիկ սոդայի, ծծմբական թթվի, հեղուկ քլորի, քրոմի անհիդրիդի, քրոմֆորմի արտադրությունը և այլն:

1942 թ. հոկտեմբերից Երևանի հ. 447 գործարանը (հետագայում՝ Հայէլեկտրամեքենաշինական) սկսեց վերանորոգել վնասված ինքնաթիռներ: Այնուհետև գործարանում արտադրվեցին «Յակ-3» կործանիչ ինքնաթիռի թևեր ու շասսի, որոնք ուղարկվում էին Թբիլիսիի ինքնաթիռաշինական գործարան, որտեղ և հավաքվում էր վերջնական արտադրանքը: Պատերազմի վերջին տարում նույն գործարանը սկսեց «ՈւՏ-2Ս» ինքնաթիռի սերիական արտադրությունը, որոնք գործարանում փորձարկվելուց հետո ուղարկվում էին ռազմաճակատ:

Գյուղատնտեսության աշխատավորների հերոսական ջանքերով Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին ոչ միայն չկրճատվեցին գյուղատնտեսական մթերք արտադրությունն ու ցանքատարածությունների մակերեսը, այլև զգալի չափով ավելացան դրանք: Դեռ ավելին, գյուղատնտեսական ավանդական մշակաբույսերի հետ սկսեցին արտադրել մեծ քանակի նոր տեխնիկական մշակաբույսեր՝ ծխախոտ, ճակնդեղ, բամբակ, ինչպես նաև երկրորդ հացը՝ կարտոֆիլ: Մեծ չափով ավելացան հացահատիկային մշակաբույսերի ցանքատարածությունները՝ հնարավորություն ընձեռելով հանրապետությունը ապահովելու սեփական հացով և, դրանից բացի, ներմուծումը հասցնելու նվազագույնի: Զգալի հաջողության հասան անասնապահները, որոնցից շատերն արժանացան կառավարական պարգևների: Գյուղատնտեսության աշխատողների խնայողությունների հաշվին կառուցվեցին «Հայաստանի կոլտնտեսական» տանկային շարասյունը, «Սովետա-

կան Հայաստան» գրահագնացքը: Ընդհանրապես, պատերազմի տարիներին Խորհրդային Հայաստանի թիկունքն աշխատավորների խնայողությունների հաշվին, բացի վերոհիշյալից, կառուցվեցին «Ձանգեզուրի լեռնագործ», «Հայաստանի ֆիզկուլտուրնիկ», «Հայաստանի կոմերիտական», «Հայաստանի պիոներիայ», «Սովետական Հայաստան» տանկային շարասյունները, «Սովետական Հայաստան», «Հաղթանակ», «Գեներալ Բաղդամյան», «Երիտասարդ գվարդիա», «Սովետական արտիստ» ավիաէսկադրիլիոնները և այլն:

Հաղթանակի գործում իրենց արժանի ավանդը ներդրեցին նաև գիտության, կրթության, արվեստի, գրականության առողջապահության բնագավառի աշխատողները: Չնայած դժվար իրավիճակին՝ ԽՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի Հայաստանի մասնաճյուղի՝ «Արմֆանի» հիման վրա 1943 թ. նոյեմբերի 29-ին բացվեց Հայկական ԽՍՀ գիտնականների ակադեմիան, որի առաջին պրեզիդենտ ընտրվեց ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելին, փոխպրեզիդենտներ ընտրվեցին Վիկտոր Համբարձումյանն ու Վարդան Գուլբանյանը: Ակադեմիայի հիմնադրումը պատմական խոշոր երևույթ էր հայ իրականության մեջ: Հայ մտավորականությունն իր կարողություններն ամբողջովին նվիրեց հաղթանակի գործին:

Այսպիսով՝ Հայրենական մեծ պատերազմի առաջին իսկ օրվանից մինչև նրա հաղթական ավարտը, Խորհրդային Հայաստանի աշխատավորների հերոսական աշխատանքի շնորհիվ, որոնց մեջ մեծ թիվ էին կազմում կանայք, տարեցներն ու դպրոցականները, պատերազմի հաշմանդամները, հանրապետությունը վերածվեց իսկական ռազմական ճամբարի, Կարմիր բանակի մարտական զինանոցի: «Ամեն ինչ ռազմաճակատի համար, ամեն ինչ հաղթանակի համար» նշանաբանով անընդմեջ տասնյակ շարժակազմերով ռազմաճակատ էին ուղարկվում մարդկային համալրումներ, զենք, զինամթերք, սնունդ, հանդերձանք և այլն: Ռազմաճակատում մարտնչող հայ ռազմիկները մարտերի ամենաճանր պահերին և ամենուրեք մշտապես զգում էին թիկունքի աշխատավորների աջակցությունն ու հոգատարությունը, ստանում ինչպես նյութական, այնպես էլ բարոյական օգնություն: Նրանց բարոյական ոգու բարձրացման վրա հատկապես մեծ ազդեցություն ունեցավ «Հայ ժողովրդի նամակ-կոչը», որը 1943 թ. փետրվարին տարածվեց բոլոր ռազմաճակատներում, տպագրվեց «Правда» և «Известия» թերթերում:

Այդ հաղթանակում մեծ ավանդ ներդրեցին նաև ԽՍՀՄ պետական բարձրագույն մարմիններում, ռազմական արդյունաբերության և տնտեսական տարբեր բնագավառներում աշխատող հայ պետական գործիչները, գիտնականները, կոնստրուկտորները և այլք: Այսպես, Անաստաս Միկոյան՝ 1941 թ. հունիսի 30-ից մինչև 1945 թ. սեպտեմբերի 4-ը եղել է Պաշտ-

պանության պետական կոմիտեի անդամ. արտակարգ լիազորություններով օժտված այս պետական մարմնի ձեռքում էր կենտրոնացված ԽՍՀՄ ողջ իշխանությունը. Իվան Թևոսյան՝ 1940-1948 թթ. եղել է Սև մետալուրգիայի ժողկոմ, ապա նախարար. Արտեմ Միկոյան՝ 1940-1978 թթ. եղել է «Միզ» կործանիչ ինքնաթիռների ստեղծման կոնստրուկտորական բյուրոյի գլխավոր կոնստրուկտոր. Համո Յոլյան՝ 1940-1954 թթ. եղել է թիվ 92 հրետանային գործարանի տնօրեն: Ստեփան Ակոպով՝ 1941-1946 թթ. եղել է ԽՍՀՄ Միջին մեքենաշինության արդյունաբերության ժողկոմ. Սուրեն Աղաջանով՝ 1941-1945 թթ. եղել է թիվ 21 ավիագործարանի տնօրեն. Հարություն Տեր-Մարգարյան՝ 1941-1945 թթ. եղել է Նովոսիբիրսկի ավիացիոն գործարանի գլխավոր ինժեներ. Պարոյր Մաթևոսյան՝ 1941-1971 թթ. եղել է Ստալինգրադի (այժմ՝ Վոլգոգրադ) «Կրասնի օկտյաբր» մետաղագործական գործարանի գլխավոր տնօրեն. Բագրատ Հարությունով՝ 1939-1946 թթ. եղել է ԽՍՀՄ հաղորդակցության ճանապարհների ժողկոմի առաջին տեղակալ. Անդրանիկ Իոսիֆյան՝ 1941-1945 թթ. եղել է Մոսկվայի թիվ 627 (էլեկտրամեխանիկական) գործարանի տնօրեն. Լևոն Օրբելի՝ բժշկական ծառայության գեներալ-գնդապետ, ակադեմիկոս, 1942-1946 թթ. եղել է ԽՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի փոխարեզիդենտ, 1925-1950 թթ.՝ Լենինգրադի Ս.Ս. Կիրովի անվան ռազմաբժշկական ակադեմիայի ֆիզիոլոգիայի ամբիոնի պետ, 1943-1950 թթ.՝ նույն ակադեմիայի պետ. նրա եղբայրը՝ ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելին՝ 1934-1951 թթ. եղել է Լենինգրադի պետական էրմիտաժի տնօրեն, 1943-1947 թթ. Խորհրդային Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի առաջին արեզիդենտ, 1946 թ. մասնակցել է Նյուրնբերգի դատավարությանը՝ որպես մեղադրող կողմի վկա՝ մերկացնելով ֆաշիստ բարբարոսների հանցագործությունները պաշարված Լենինգրադի նկատմամբ, ինչպես նաև այլք:

Եզրակացություններ

Հայրենական մեծ պատերազմում պատմական հաղթանակ տարած իրենց պապերի, հայրերի և հարազատների մարտական հերոսական ավանդույթները սրբությամբ են պահպանում այսօր Հայաստանի Հանրապետության զինված ուժերի և Արցախի Հանրապետության պաշտպանության բանակի անձնակազմերը: Արցախյան ազատագրական պատերազմում և առօրյա ռազմական ուսուցման ժամանակ աչքի ընկած զինվորներն ու սպաները պարգևատրվում են «Մարշալ Բաղրամյան», «Ծովակալ Իսաևով», «Նելսոն Ստեփանյան» մեդալներով:

Հայաստանի Հանրապետության և Արցախի բոլոր քաղաքներում և գյուղերում կանգնեցված են Հայրենական մեծ պատերազմում զոհված հայորդիներին նվիրված հուշարձաններ, Խորհրդային Միության հերոսների

կիսանդրիներ են տեղադրված նրանց ծննդավայրերում: Խորհրդային Միության մարշալ Հովհաննես Բաղրամյանի, ծովակալ Հովհաննես Իսակովի և զրահատանկային զորքերի գլխավոր մարշալ Համազասպ Բաբաջանյանի մոնումենտալ արձաններն են զարդարում Երևանը: Արցախում Համազասպ Բաբաջանյանի անվան տանկային զորամասի տարածքում տեղադրված է տանկիստ զորավարի կիսանդրին: Արմավիրի ռազմական վարժարանը կոչվում է մարշալ Բաղրամյանի անունով: Արցախի Հաղորթի շրջանի Մեծ Թաղեր գյուղում, որն ավիացիայի մարշալ Արմենակ Խանփերյանցի ծննդավայրն է, գործում է անվանի զորավարի տուն-թանգարանը, որի բակում կանգնեցված է նրա կիսանդրին: Երևանի ռազմաօդային համալսարանը կոչվում է Արմենակ Խանփերյանցի անունով: Ծովակալ Իսակովի անվան դպրոցին կից գործում է նաև հարուստ թանգարան:

Գրականություն

- Թշնամու թիկունքում 1990, Երևան, Հայկ. ԽՍՀ ԳԱ հրատ., 271 էջ:
- Լեոնտև Ա. 1944, Գյորինգի «Կանաչ թղթապանակ», Երևան, «Հայպետհրատ», 64 էջ:
- Խալեյան Ե.Մ. 1975, Հայ ժողովրդի զավակների մասնակցությունը Բելոռուսիայի համար մղված մարտերին, Երևան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 334 էջ:
- Մենուա 2014, N 5:
- Հարությունյան Կ.Ա. 1994, «Գերմանական բանակի Հայկական լեգեոնը», Գարուն, N 7, էջ 68-70:
- Հարությունյան Կ.Ա. 2002, Հայկական ազգային զորամիավորումները 1918-1945 թթ., Երևան, «Ձանգակ-97», 272 էջ:
- Հայոց պատմություն 2010, հ. 4-րդ, գիրք 1-ին, Երևան, «Ձանգակ», 800 էջ:
- Շտեմենկո Ս.Մ. 1970, Գլխավոր շտաբը պատերազմի տարիներին, գիրք 1-ին, Երևան, «Հայաստան», 544 էջ:
- Ղրիմի և Հյուսիսային Կովկասի պարտիզանական շարժման պատմությունից 1981, Երևան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 192 էջ:
- Ղազախեցյան Վ.Ն. 2004 Հայ պարտիզանները 1941-1945 թթ., Երևան, «Ձանգակ-97», 160 էջ:
- Վերտ Ա. 1969, Ռուսաստանը 1941-1945 թվականների պատերազմում, Երևան, «Հայաստան», 980 էջ:
- Арутюнян К.А. 2018, Армянский народ в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг., Ереван, «Зангак», 768 с.
- Арутюнян К.А. 2019, Воины-армяне в боях за Белоруссию в Великой Отечественной войне, Ереван, «Зангак», 256 с.

- Документы обвиняют 1945, вып. 1, Москва, «Госполитздат», 440 с.
 Великая победа над фашизмом 2014, № 2, Москва, изд. «Московская типография», 598 с.
 Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь 2009, Москва, изд. «Вече», 384 с.
 Правда, 25 августа 1941.
 Красная Звезда, 20 декабря 1943.
 Герои Социалистического труда 2001, Москва, «Профиздат», 626 с.
 Народный подвиг в битве за Кавказ 1981, Москва, «Наука», 408 с.
 Кавалеры ордена Славы трех степеней 2000, Москва, «Воениздат», 703 с.
 Ордена и медали СССР 1974, Москва, «Воениздат», 269 с.

ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՒՄ ՀԱՂԹԱՆԱԿԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԱՎԱՆԴ ՀԱՂԹԱՆԱԿՈՒՄ

Կլիմենտ Հարությունյան

Հայ ժողովուրդը իր արժանի ավանդն է ունեցել Հայրենական մեծ պատերազմում տարած հաղթանակում: Ընդհանուր առմամբ, պատերազմին մասնակցել է շուրջ 600.000 հայ, որից 300.000-ը՝ Խորհրդային Հայաստանից, 200.000-ը՝ ԽՍՀՄ այլ հանրապետություններից, 100.000-ը՝ Սփյուռքից: Հայերից 106 հոգի արժանացել է Խորհրդային Միության հերոսի կոչման (4-ը՝ Խորհրդա-ֆիննական պատերազմում (1939-1940), 99-ը՝ Հայրենական մեծ պատերազմում, 3-ը՝ հետպատերազմյան խաղաղ տարիներին): Հովհաննես Բաղրամյանը և Նելսոն Ստեփանյանն այդ բարձր կոչմանը կրկնակի են արժանացել: Բացի այդ, հայաստանցի 10 այլազգի արժանացել է հերոսի կոչման: 26 հայ զինվոր, պարգևատրվելով Փառքի շքանշանի 3-րդ, 2-րդ և 1-ին աստիճաններով, դարձել է այդ շքանշանի լրիվ ասպետ: Հովհաննես Բաղրամյանը արժանացել է Խորհրդային Միության մարշալի, Հովհաննես Իսակովը՝ Խորհրդային Միության նավատորմի ծովակալի, Համազասպ Բաբաջանյանը՝ զրահատանկային զորքերի գլխավոր մարշալի, Արմենակ Խանփերյանցը (Սերգեյ Խուդյակով)՝ ավիացիայի մարշալի, Սերգեյ Ազանովը՝ ինժեներական զորքերի մարշալի, 149-ը՝ գեներալի, 9-ը՝ ծովակալի կոչման: Պատերազմի տարիներին 8 հայորդու շնորհվել է Սոցիալիստական աշխատանքի հերոսի կոչում: Կարմիր բանակի կազմում գործել է հայկական 6 ազգային դիվիզիա: Պատերազմում տարած հաղթանակում իրենց կարևոր դերն են կատարել թիկունքի աշխատավորները, սփյուռքահայերը, պարտիզանական և դիմադրական շարժման հայ մասնակիցները, Հայ Առաքելական եկեղեցին,

ԽՍՀՄ հայ պետական ականավոր գործիչներ, գիտնականներ, մտավորականներ:

Հայրենական մեծ պատերազմում տարած հաղթանակը հայ ժողովրդի համար ունեցավ պատմական նշանակություն: Հայտնի է, որ պատերազմի սկզբին ֆաշիստական Գերմանիայի փաստական դաշնակից Թուրքիան Խորհրդային Հայաստանի սահմանների մոտ էր կուտակել 26 սպառազեն դիվիզիա և հարմար պահի էր սպասում ներխուժելու և իրագործելու հայերի մի նոր ցեղասպանություն, որ 1915 թ. իրականացրել էր սուլթանական Թուրքիան Արևմտյան Հայաստանում: Սակայն գերմանաֆաշիստական զորքերի խոշոր պարտությունը Ստալինգրադյան ճակատամարտում ստիպեց Թուրքիային հետ քաշել սահմանից դիվիզիաները և հրաժարվել ստոր պլանից:

Բանալի բաներ՝ պատերազմ, հաղթանակ, բանակ, ժողովուրդ, դիվիզիա, ավանդ, հերոս:

ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ПОБЕДЫ В ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ И ВКЛАД АРМЯНСКОГО НАРОДА В ПОБЕДУ

Климент Арутюнян

Армянский народ, вместе с другими народами СССР, принял самое активное участие в разгроме немецко-фашистских захватчиков и внес достойную лепту в историческую победу. В целом в войне участвовало около 600 000 армян: из них – 300 000 из Советской Армении и более 200 000 из других республик Советского Союза, около 100 000 – из зарубежных стран. Свыше 200 000 армян погибло на фронтах Великой Отечественной. Звание Героя Советского Союза присвоено 106 воинам, из них – 4 – в Советско-финской войне (1939-1940), 99 – в Великой Отечественной войне (1941-1945), 3 – за подвиги, совершенные в послевоенные мирные годы. Помимо этого звания Героя Советского Союза были удостоены 10 представителей других национальностей, лица, родившиеся в Армении либо до войны жившие на ее территории. Маршал Советского Союза И.Х. Баграмян и летчик Н.Г. Степанян стали дважды героями. В годы войны в составе Красной Армии действовали 6 армянских национальных дивизий: 89, 390, 408, 409, 261, 51-я гвардейская (бывшая 76-я армянская горнострелковая). Кроме перечисленных в Армении формировались или комплектовались 31, 61, 136 (15 гвардейская), 138 (70 гвардейская), 151, 236, 320 и 406 стрелковые дивизии.

В победу над фашизмом свой вклад внесли также труженики тыла. За время войны были сданы в эксплуатацию 30 новых промышленных пред-

приятый, в том числе авиационный, компрессорный, шинный и др. заводы. В годы войны было освоено производство около 300 видов новых изделий, в их числе 10 видов боеприпасов. Посильную помощь в разгроме фашизма оказали армянская диаспора, Армянская Апостольская церковь.

Победа над фашистской Германией в Великой Отечественной войне имела историческое значение также для армянского народа. Известно, что в начале войны фактический союзник Германии Турция сконцентрировала на границе с Советской Арменией 26 вооруженных дивизий, ожидая удобного момента для вторжения на ее территорию и организации нового Геноцида армян, подобно геноциду 1915 года, осуществленному в Западной Армении султанской Турцией. Однако крупное поражение немецко-фашистских войск в Сталинградской битве заставило Турцию отказаться от своих гнусных планов.

Ключевые слова – война, победа, армия, народ, дивизия, вклад, герой.

THE HISTORICAL SIGNIFICANCE OF THE VICTORY IN THE GREAT PATRIOTIC WAR AND THE CONTRIBUTION OF THE ARMENIAN PEOPLE TO THAT VICTORY

Kliment Harutyunyan

The Armenian people has had its worthy contribution to the victory of the Great Patriotic War. The total number of the Armenians who participated in the Great Patriotic War was 600.000; half of them were from Soviet Armenia, the others from different Soviet republics and 100.000 – from the Diaspora. More than 200.000 of them were killed in the battlefields. The Hero of the Soviet Union title was awarded to 106 Armenians; 4 of them were awarded in 1939-1940 during the Soviet-Finnish war, 99 – during the Great Patriotic War and 3 in post-war peace time. Hovhannes Baghramyan and Nelson Stepanyan have been awarded that high title twice. Ten representatives of other nationalities who were born or had worked in Armenia were awarded the title of the Hero of the Soviet Union. 26 Armenians were awarded the Orders of Glory of the 1st, 2nd and 3rd Class for their heroism in the Great Patriotic War and became the Complete Holders of the Order. Hovhannes Baghramyan was awarded the title of the Admiral of the Fleet of the USSR. Hamazasp Babajanyan was awarded the title of the Chief Marshal of Armoured Forces and Sergey Aganov was awarded the title of the Marshal of Engineering Corps and Armenak Khanperiyants (Sergey Khudyakov) – Marshal of Air Forces. During the years of the war 8 Armenians were awarded the title of the He-

ro of Socialist Labour. The Armenian Diaspora and the Armenian Apostolic Church were another contributors to the victory against the fascism.

The victory in the Great Patriotic War rescued the Armenian people from a new genocide. During the first years of the war, Turkey's actual ally Germany had accumulated 26 armed divisions near the borders of Soviet Armenia and was waiting for the convenient moment to cross the border and exterminate the Armenians. However, the victory of the Red Army in the Battle of Stalingrad forced the Turks to withdraw their troops.

Key words – war, victory, army, people, division, contribution, hero.

Նելսոն Ստեփանյան

Հովհաննես Իսակով

Սերգեյ Ագաջով

Հովհաննես Բաղդադյան

Համազասպ Բաբաջանյան

Սերգեյ Իսոխյակով (Արմենակ Խանփերյանց)